

Xemeneies de rajola

Els inicis
industrials de
l'Horta Sud

Daniel Berrocal Díaz

*Col·lecció
Monografies
de l'Horta Sud*

Xemeneies de rajola

Els inicis industrials de l'Horta Sud

XVIIIè Premi d'Investigació
de l'Horta Sud

Xemeneies de rajola

Els inicis industrials de l'Horta Sud

Daniel Berrocal Díaz

1a edició: abril 2012

Col·lecció Monografies de l'Horta Sud
Direcció: Francesc Martínez Sanchis

© Del text, 2012

Daniel Berrocal Díaz

© D'aquesta edició, 2012

IDECO

C. Caixa d'Estalvis de Torrent, 4 - baix
46900 Torrent

Tel. 961553227

e-mail: ideco@idecohortasud.org

© D'aquesta edició, 2012

Perifèric Edicions

C. Sèquia de Montcada, 13
46470 Catarroja

Tel. 609 426 131. Fax: 961 270 038

e-mail: periferic@periferic.es

www.periferic.es

Correcció lingüística: Maria Quiles Ruiz

Maquetació: José María de Gracia Bonache

Impressió: Guada Impressors

ISBN: 978-84-92435-51-7

Dipòsit Legal: V-1245-2012

L'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud (IDECO), no es fa responsable de les afirmacions que es fan en aquesta obra que són fruit únicament de l'opinió de l'autor.

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa, de cap manera ni per cap mitjà, sense l'autorització prèvia i escrita de l'editor, tret de les citacions en revistes, diaris o llibres si se n'esmenta la procedència.

“Són les últimes supervivents de la industrialització valenciana... Part d'aquesta història continua mirant al cel i esguita en vertical paisatges urbans, jardins i places. Un rescat a temps ha pogut salvar-les de l'extinció en alguns casos. Altres, en canvi, han perdut la batalla del temps”.

COSTA, M. *Humo con mucha historia, Las Provincias*. Abril, 2010

Introducció	15
La revolució industrial. Breu apunt històric	19
La historiografia i la industrialització valenciana.	
Estat de la qüestió	24
Fuster i Nadal. El paradigma de la no-industrialització	24
Anys vuitanta, la historiografia revisionista. Canvi de paradigma	28
L'Arqueologia industrial.	
Noves perspectives per a l'estudi de la industrialització	30
El patrimoni industrial.	
Xemeneies de rajola, símbols de la industrialització	36
Catàleg de fumerals industrials de l'Horta Sud (1850-1940)	47
Els inicis industrials de l'Horta Sud	125
Soscavament de l'Antic Règim	127
Revolució agrícola a l'Horta Sud	128
Creixement demogràfic	131
La revolució dels transports	133
Sectors industrials claus de l'Horta Sud	143
Sederia, tèxtil i derivats	144
La indústria sedera. Punta de llança de la industrialització?	144
Atres fibres: cànem, jute, espart i pells	147
Draps vells i paper	150
La indústria agroalimentària	152
Molturacions sense regalies	152

Del dolç a la confiteria. Xocolate per a tots	160
De l'aiguardent a las begudes espirituoses.	
Ací no hi ha Llei seca	162
Nous rebostos, menjar conservat	165
La indústria de la construcció	168
Fang, forns i materials per a la construcció	169
De la pisa als mosaics	175
La indústria de la fusta	178
Fusters de gros i fusters de fi	178
La indústria química	170
De sabons, ciris i adobs	183
Conclusió	186
Agraïments	190
Fonts	191
Bibliografia	193

Introducció

L'any 1927, l'empresari Joaquim Cànoves va edificar al terme d'Albal, prop del camí de Corregudes, un rajolar que introduïa la força del vapor i la modernitat dels forns Hoffmann a la cadena productiva associada, en aquest cas concret, a la indústria constructiva. El complex va comptar des dels inicis amb totes les instal·lacions pròpies d'aquest tipus de fàbriques: basses, terrer, assecadors, forn i xemeneia. La idea del senyor Joaquim era introduir-se, a través de la producció competitiva de rajoles i teules, en el mercat que el creixement de les ciutats havia creat. Vuitanta-dos anys després, el rajolar de Joaquim Cànoves i el seu fumeral van ser derruïts. En l'horitzó, l'excés urbanístic sota la justificació del deteriorament pel pas del temps.

A mitjan segle XIX, la realitat que envolta l'Horta Sud experimenta tota una sèrie de transformacions que tenen l'origen i l'explicació en processos globals. La revolució liberal i el trànsit del feudalisme al capitalisme configuren un nou món al qual la nostra comarca no és aliena. Les formes de propietat tradicionals s'esvaeixen, sorgeixen nous grups socials amb mentalitats emprenedores, les traves legals se simplifiquen, la població creix, la demanda augmenta, les vies de comunicació s'eixamplen, el vapor primer, i l'electricitat després, ofereixen noves oportunitats, les ciutats es modernitzen i, enmig d'això, la industrialització s'obri pas.

El reconeixement de l'activitat industrial a Espanya, a València i, per tant, a l'Horta Sud, s'ha retardat a dates tan recents com la dècada

de 1960. Hi ha tingut molt a veure el discurs desenvolupista d'un règim que des dels orígens va guiar el pensament que s'havia de consolidar en la societat. També ha influït de manera decisiva en aquesta concepció sobre l'activitat industrial, la producció bibliogràfica d'una historiografia econòmica preocupada en excés pel recompte d'instal·lacions fabrils, i de vegades cegada per la magnificència de la revolució industrial anglesa. Davant del dinamisme de la producció tèxtil britànica ha estat difícil reconèixer la introducció de la lògica del capital en indústries com l'agroalimentària, la constructiva, la del moble o la química. Tot semblava reduir-se a la producció o no de draperia.

L'Horta Sud ha estat sempre una comarca definida pel seu caràcter agrari, fonamentat aquest en els seus horts fecunds plantats d'oriünces moreres, en els colorits camps de tarongers i en les irrigades plantacions d'arròs; tanmateix, tot i que no deixa de ser cert que el passat d'aquesta comarca té les arrels més profundes en el treball de les terres, també és cert que en la nostra comarca les formes de producció tradicionals van llegar coneixements i habilitats de gran importància que posteriorment es van posar al servei del capital. Aquest, amb les desamortitzacions del segle XIX i amb l'eliminació de les càrregues gremials des de 1836, va donar marge al sorgiment d'una nova burgesia que va apreciar en els sectors artesanals de l'Horta Sud una oportunitat de negoci sota la lògica del mercat. Des d'aquests postulats, si la revolució industrial anglesa es defineix per la incorporació de les formes capitalistes al sistema productiu i aquestes es concreten amb el sorgiment de noves instal·lacions fabrils, amb la introducció de maquinària moderna i en els processos de concentració empresarial, i tot això subordinat a la idea del màxim benefici; podem negar que l'Horta Sud va experimentar un procés industrialitzador des de la segona meitat del segle XIX?

Una de les empremtes més representatives que ha deixat la industrialització en tots aquells llocs on ha esdevingut ha estat la presència de grans xemeneies de rajola. L'envergadura d'aquestes fites constructives anuncia la presència, en la zona on es localitzen, d'ins-

tal·lacions fabrils productives que van trobar en el vapor la força energètica que n'assegurava el marge de beneficis. El pas del temps no ha estat en va i la introducció de fonts energètiques noves, com l'electricitat, ha incidit en la deslocalització industrial. Aquest fet, juntament amb l'acció desmesurada de l'home, ha acabat amb molt del patrimoni industrial existent, cosa que ha significat, en part, l'oblit d'una part del nostre passat.

La debilitat que té l'ésser humà per saber qui és, d'on ve i per què és així, fa necessari preservar la nostra identitat. La identitat es troba constantment sotmesa als perills de l'oblit voluntari o del silenci impost. És per això que aquesta voluntat de recordar, ha trobat en el patrimoni una forma d'aproximar-nos de manera més directa a les nostres arrels. Davant d'això, l'arqueologia industrial defensa la preservació dels vestigis de l'època industrial per mirar de front al nostre passat més immediat. Aquesta iniciativa, que ve de l'erudició, ha trobat una resposta favorable en la societat i ha aconseguit, en els últims temps, la connivència de les institucions. L'acció conjunta ha permès que avui dia les xemeneies industrials gaudisquen d'un nivell de protecció reconegut amb la inclusió com a Béns de Rellevància Local. A més, ha convertit aquests artefactes en autèntics monuments memorials que s'exhibeixen en llocs públics perquè convisquen en una societat que ha de recordar que un dia no tan llunyà les nostres ciutats i les nostres vides eren molt diferents del que avui coneixem.

Aquest llibre, en el marc del XVIIIè Premi d'Investigació de l'Horta Sud, pretén aprofundir en les arrels del passat industrial d'aquesta comarca, sota la convicció que aquesta s'inicia molt abans del que la historiografia tradicional havia considerat. Per a aquesta tasca ens valdrem d'una documentació extensa i de mètodes pròxims a l'arqueologia industrial. El fet de tractar-se d'un tema clàssic de la historiografia, encara que paradoxalment poc estudiat per a la nostra comarca, no significa que l'aproximació a ell s'haja de fer també des de postulats tradicionals. En el nostre cas recorrerem a les xemeneies de rajola que floreixen, especialment en les primeres dècades del segle xx en la nostra comarca, com a fil argumental que escenifica l'e-

volució industrial de l'horta sud valenciana, des de 1850 a 1940, any que la Llei de patrimoni valencià estableix com a límit legal per a considerar aquests elements arquitectònics Béns de Rellevància Local. En aquest estudi prescindim de l'anàlisi profund que mereixerien totes aquelles xemeneies ubicades als motors de reg distribuïts pels pobles de la comarca per dos motius principals: l'excel·lent labor de catalogació i documentació que hi existeix, amb publicacions com la de Jorge Hermosilla Pla o Francesc Guillem;¹ i pel fet de fugir de la imatge tradicional que la industrialització de la comarca de l'Horta Sud va ser únicament en clau rural.

¹ HERMOSILLA PLA, J. *El patrimonio hidráulico del bajo Turia. L'Horta de Valencia*, València, DGCPV, 2007; i GUILLEM CHILET, F. *Els motors de l'Albufera*, Catarroja, Perifèric Edicions, 2009.

La revolució industrial.

Breu apunt històric

Durant el breu lapse transcorregut entre l'adveniment de Jordi III i el del seu fill, Guillem IV, va canviar l'aspecte d'Anglaterra. Superfícies que s'havien cultivat, durant segles, com a camp obert, o que romanien en l'abandó, com a llocs de pasturatge comú, van ser assetjades o tancades; les aldees es van convertir en populoses ciutats i els canons de les xemeneies es van elevar fins a empètir a les antigues torres. Es van fer camins més rectes, forts i amplis que aquelles pobres vies de comunicació que van corrompre les bones maneres dels viatgers en els dies de Defoe. El mar del Nord i el d'Irlanda, així com els trams navegables dels rius Mersey, Ouse, Trent, Severn, Tàmesi, Forth i Clyde, van ser units per fils d'aigua tranquil·la. En el nord, es van col·locar les primeres ferrovies per a les noves locomotores, i els paquebots de vapor van començar a funcionar en els estuaris i estrets.²

Aquest canvi en el paisatge, que ens descriu l'historiador T.S. Ashton, és el que es va produir a mitjan segle XVIII (1764) a Gran Bretanya. La causa: la revolució industrial.

Es coneix com a revolució industrial "la transformació de les forces productives i de les relacions de producció per mitjà de les quals es va desenvolupar el capitalisme industrial".³ Però aquesta definició, que sembla purament econòmica, amaga una conjuntura polí-

² Descripció extreta de la introducció del llibre ASHTON, T.S. *La revolución industrial*, México, FCE, 1950, p. 8

³ BALDÓ LACOMBA, M. *La revolución industrial*, Madrid, Editorial Síntesis, 1993, p. 18.

tica, social i cultural que converteix la revolució industrial en marc del món contemporani. És impossible entendre la revolució industrial sense la revolució liberal que s'opera des de finals del segle XVIII al vell continent i més enllà dels oceans d'aquest. Parlar de polítiques liberals, de mentalitat capitalista o de noves classes socials, remet a un tot entrelaçat, en el cor del qual palpita la revolució industrial, germana tranquil·la de la liberal.

És fàcil cometre l'error de caracteritzar el procés industrialitzador produït en l'època contemporània com de *revolució industrial*, però el terme en si planteja acotacions que adverteixen d'aquesta errada conceptual. Una *revolució* és una ruptura que es dona en un moment concret i en un espai definit. El moment exacte d'eixa fractura, i no la prolongació en el temps d'aquesta, és el que mereix ser considerat com a *revolució*. Des d'aquest punt de vista, només hi ha una revolució industrial: la que es produeix a Gran Bretanya el 1764, la que imposa una singularitat històrica fonamentada en l'aparició de la societat capitalista industrial. Per tant, tots aquells ressos de la revolució industrial que es donen lluny de les terres bretones en forma de desenvolupament industrial i relacions capitalistes, no es poden considerar fites revolucionàries, sinó més bé processos d'industrialització a imatge i semblança, encara que amb particularitats pròpies, del cas anglès. D'aquesta manera, no es pot entendre cap procés industrialitzador sense analitzar la revolució industrial anglesa.

La revolució industrial britànica⁴ va ser causada per dos tipus de causes: les endògenes i les exògenes. Entre les causes internes diferenciem el progrés tecnològic, l'acumulació de capital i la política empresarial. Sens dubte, les innovacions tecnològiques van experi-

⁴ Per a una aproximació a la revolució industrial es poden consultar els llibres següents: *La revolución industrial*, México, FCE, 1950; DEAN, P. *La primera revolución industrial*, Barcelona, Península, 1968; KEMP, T. *La revolución industrial en la Europa del siglo XIX*, Barcelona, Fontanella, 1974; FOHLEN, C. *La revolución industrial*, Barcelona, Vicens Vives, 1978; BERG, M. *La era de las manufacturas, 1700-1820: una nueva historia de la revolución industrial británica*, Barcelona, Crítica, 1987; HOBBSBAWM, E. J. *En torno a los orígenes de la revolución industrial*, Buenos Aires, Siglo XXI, 1971; BALDÓ LACOMBA, M. *La revolución industrial*, Madrid, Editorial Síntesis, 1993.

mentar una eclosió a aquest període, destacant entre elles la màquina de vapor, la qual es convertiria en símbol identitari de la revolució industrial. Es pot afirmar, per tant, que el vapor va ser l'energia motriu que va permetre el desenvolupament de la indústria britànica. En la segona meitat del segle XVIII l'escolcés James Watt va patentar la màquina de vapor; innovació que va revolucionar el sector energètic i que es va aplicar ràpidament a la indústria tèxtil, lloc de la memòria de la revolució industrial.

La spinning-jenny⁵ de James Hargreaves va ser la primera màquina que filava vuit madeixes alhora: el procés fabril s'enlairava. El vapor com a força energètica prompte es va aplicar al ferrocarril de la mà de l'enginyer Stephenson, el qual en 1814 va inventar la locomotora de vapor, que va donar pas a l'època daurada del ferrocarril amb la construcció de milers de quilòmetres de via fèrria i la consegüent connexió dels mercats. La construcció del ferrocarril va incentivar alhora la indústria siderúrgica, i el consum de carbó i acer es va disparar.

Tanmateix, per a la introducció de la maquinària en la indústria era necessari que prèviament s'hi haguera donat un procés d'acumulació de capital en mans de la nova classe burgesa.⁶ L'origen d'aquest capital provenia de tres fonts principals: la concentració de terres en mans burgeses, a la qual cosa van ajudar les distintes desamortitzacions; els beneficis procedents del mercat colonial, i el flux econòmic provinent d'indústries secundàries com les de béns de consum o artesanies. La disponibilitat d'aquest import econòmic en mans de la burgesia no hauria beneficiat gens la industrialització sense una nova política empresarial basada en una mentalitat fonamentada en el desig de generar més riquesa per mitjà d'inversions, ja que el patrimoni personal va ser el que des de llavors determinaria el lloc que ocupava en l'escalafó social.

⁵ La spinning-jenny va ser la primera màquina de vapor aplicada en la indústria tèxtil. Seguiria la waterframe d'Arkwright, una màquina de filat continu, moguda hidràulicament amb quatre cilindres de fusta. La màxima funcionalitat d'aquest tipus de màquines va arribar amb la mule de Crompton.

⁶ Sobre aquest aspecte teoritza àmpliament Karl Marx en la seua obra *El capital*.

Pel que fa a les causes externes que van propiciar la revolució industrial britànica, destaquen les transformacions que van experimentar l'agricultura, la demografia i el comerç internacional. El camp anglès va escometre la seua pròpia revolució enfrontant-se al desafiament de la tecnificació en pro d'una producció més gran que abastira mercats famolencs. Irrigacions, drenatges, rotacions de cultius i sembra de noves plantes es van convertir en pràctiques habituals des dels primers anys del segle XVIII, que es van dur a terme amb ferramentes noves que anunciaven l'era de les màquines recol·lectores. Al mateix temps, la mecanització del camp va alliberar una gran quantitat de mà d'obra que va trobar en la indústria el seu nou hàbitat.

La necessitat d'augmentar l'estoc agrari va tenir en el creixement de la població la principal raó de ser, ja que la llei de l'oferta i la demanda va respondre a les tesis malthusianes. Una revolució paral·lela es va viure en el món dels transports, la qual cosa va portar a la dinamització del comerç internacional. El tren i el vaixell van nodrir els grans mercats nacionals i internacionals, lliures de duanes des de la signatura del tractat d'Utrecht (1713). Tot això, recolzat per la lluita contra les companyies privilegiades i per les polítiques proteccionistes que van advocar per l'extirpació de les conductes gremials.

Els processos descrits van actuar com a agents impulsors de la revolució industrial, i van trobar a Anglaterra les condicions propícies per a erigir aquest país en bressol de les transformacions de les forces productives i del nou capitalisme industrial. I és que el 1760 Anglaterra era el país més ric d'Europa, a excepció d'Holanda, la qual cosa feia que la pobresa no fóra un llast significatiu, i a més permetia l'existència d'una classe acomodada apta per al consum. D'altra banda, s'havia desenvolupat ja una manufactura tradicional de caràcter familiar que responia a una certa estructura coordinada per comerciants majors, ens estem referint al *putting-out system*.⁷ Aquest

⁷ Es coneix com *puting-out system* el sistema de producció basat en el treball dispers en tallers improvisats en els domicilis particulars, on intermediaris burgesos proveïen els treballadors de matèries primeres i ferramentes per a produir els béns estipulats. Aquest sistema s'oposava en concepció a l'antic sistema gremial.

sistema de producció va permetre nodrir els mercats de manera més ràpida. Uns mercats que, a més, s'havien vist afavorits pel dinamisme de la construcció del ferrocarril i per l'articulació de canals hidràulics que feien arribar les mercaderies a la seua destinació amb total eficiència. Al mateix temps, el camp anglés era capaç de produir molt amb poca mà d'obra. Hi va contribuir l'existència d'un parlament sobirà controlat pels propietaris que va apostar per l'extinció de drets senyorials i comunals antics, la qual cosa va permetre als agricultors una certa autonomia en les seues parcel·les a través dels *enclosures*.⁸ El benefici en forma d'augment de la producció va ser un estímul per al creixement de la població, animada per les condicions de vida més bones. Tots aquests factors van fer que Anglaterra fóra un lloc propici per a la revolució industrial, que va tenir en la indústria tèxtil la panacea desenvolupista del segle XVIII.

⁸ Concepte derivat de l'estimació de la propietat privada pel qual es permet assetjar els camps de manera que el propietari hi té plena autonomia, cosa que afavoreix les inversions.

La historiografia i la industrialització valenciana.

Estat de la qüestió

Fuster i Nadal. El paradigma de la no-industrialització

“Spain is different”.⁹ Aquest gastat eslògan que en la dècada dels seixanta del segle XX espanyol va fer fortuna de la mà de la nova “política oberturista” del franquisme, sembla que va quedar gravat en la memòria de l'emergent historiografia espanyola que va apreciar, amb escasses excepcions, a cada un dels aspectes històrics de la nostra nació, un motiu de divergència amb la dinàmica general de la seua vessant comparada.

Siga com siga, la veritat és que durant dècades, sota la mirada analítica de la història econòmica espanyola, i per tant valenciana, el segle XIX representa un escenari de fracàs industrialitzador on la propietat domina els capitals, les desamortitzacions s'han evidenciat insuficients per a posar en circulació un nombre considerable de terres que siguen treballades, la mentalitat es troba anquilosada en mode *no-risc* i el més semblant a l'activitat industrial va acompanyat sempre de l'adjectiu *artesanal*.

Aquestes premisses que comporten la inevitable idea del fracàs industrial van trobar en dues obres primerenques els pilars mestres en què fonamentar durant dècades tot un corrent historiogràfic que

⁹ Eslògan introduït a principis de la dècada dels seixanta pel llavors ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne, per a promocionar el turisme espanyol.

va confirmar el fracàs industrialitzador del País Valencià. Aquesta idea se sustentava en concrecions com ara la inexistència d'una burgesia industrial, el fracàs de les distintes desamortitzacions o el retard de les finances espanyoles. La primera d'aquestes obres va ser la que va pensar Joan Fuster, publicada l'any 1962 amb el títol *Nosaltres els valencians*.¹⁰ La segona data de 1975, any en què va veure la llum l'estudi de Jordi Nadal, *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*.¹¹ Al voltant d'aquestes, la historiografia de la dècada dels seixanta, setanta i vuitanta transita en clau interpretativa pel fracàs industrialitzador del segle XIX valencià, i espanyol, sense descartar influències d'aquest corrent més enllà d'aquestes dècades i encara al nostre present.

El camp ho és tot al País Valencià. La nostra és una economia fonamentalment agrària i això determina en gran mesura el caràcter i el comportament genèrics de la societat (...) sols qui te capital industrial i ho reproduceix mitjans el treball assalariat ha de ser anomenat, amb propietat, burgés (...) la burgesia no ha existit mai als lars valencians.¹²

Sota aquestes frases, Joan Fuster, del qual no cal oblidar que va ser un despertador de consciències que va buscar propiciar el debat al voltant de la identitat valenciana, va fonamentar la idea del fracàs industrial patit al País Valencià durant el Vuit-cents, per l'absència d'una burgesia industrial i una consciència de classe que dedicara les seues inversions al sector secundari en comptes de l'acumulació de terres.¹³

Aquesta provocació fusteriana va ser arreplegada ràpidament per tota una sèrie d'investigadors que van anquilosar en la pluja de provocacions de Fuster les seues pròpies. En aquest nou grup destaca la

¹⁰ FUSTER, J. *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1962.

¹¹ NADAL, J. *El fracaso de la Revolución Industrial en España, 1814-1913*, Esplugues de Llobregat (Barcelona), Ariel, 1975.

¹² *Op. cit.*

¹³ Sota la idea d'associació dels termes *burgesia* i *indústria*, Joan Fuster va encunyar el terme *burgesia manxesteriana*, una clara al·lusió al cas anglès.

figura d'Emili Giralt i Raventós, el qual no dubta a associar la debilitat de la indústria valenciana amb la falta d'inversions per la distracció de capitals, sent l'agricultura la que absorbiria tots els diners, reconvertit aquest en capital financer que s'invertiria fora del País Valencià. En aquest sentit, Emili Giralt va afirmar que:

la industrialització no es va produir, o es va produir mínimament. A l'interior del País Valencià ocorre igual que en l'àrea general espanyola: industrialització més aïna dèbil i distribuïda molt desigualment (...) no és al País Valencià una taca d'oli –la industrialització– que creix cobrint a poc a poc tot el país, sinó unes esguïtades aïllades que no aconsegueixen transformar tot l'antic regne, ni convertir-se en els seus elements més representatius¹⁴.

Aconseguia així, no sols minimitzar l'activitat industrial del País Valencià, sinó també aïllar els focus industrials més actius del nostre territori.

La segona gran fita d'aquest corrent historiogràfic es va materialitzar amb l'historiador econòmic Jordi Nadal, l'any 1975, amb el seu complex llibre *El fracaso de la Revolución industrial en España, 1814-1913*.¹⁵ Aquesta obra va servir com a base de l'estudi contemporani per a la industrialització de les regions espanyoles diferents. En aquest estudi s'afirmava la tesi del fracàs de la industrialització espanyola i valenciana, sustentada en la idea de frustració en l'aplicació de les distintes desamortitzacions legislades que haurien d'haver servit com a desenvolupament de la base agrícola i minera en què s'hauria d'haver assentat la indústria. Aquest intent frustrat s'hauria degut, segons el mateix autor, als compromisos de la hisenda espanyola i a la presència d'un sistema polític viciat, encabotat a restringir el mercat de capitals i apostar per unes infraestructures errònies. En la mateixa línia de les tesis defensades per Nadal se situaria Sánchez Albornoz.¹⁶

¹⁴ GIRALT I RAVENTÓS, E. "Problemas históricos de la industrialización valenciana", en *Revista Recerques*, núm. 19 (1968), p. 369-395.

¹⁵ NADAL, J. *El fracaso de la Revolución Industrial en España, 1814-1913*, Esplugues de Llobregat (Barcelona), Ariel, 1975.

Aquesta línia historiogràfica del fracàs industrialitzador es va mantenir forta en els anys vuitanta de la mà de l'historiador Jordi Palafox. Aquest investigador, juntament amb altres com Teresa Carnero, va identificar el fracàs industrial amb el sotmetiment de l'activitat econòmica del País Valencià a la dinàmica agrícola, així,

el creixement del capitalisme s'ha(uria) efectuat sense industrialització i depenent de l'especialització de la producció de béns agrícoles per al mercat exterior –el que es traduïa en una societat amb indústria però no industrialitzada– sota un model de creixement sense industrialització.¹⁷

Una altra línia historiogràfica coincident en la idea de la no-industrialització, encara que divergent en la tesi de l'absència de burgesia, es va estendre a partir de les idees de Joan Fuster. En la figura d'Ernest Lluch i en la publicació de la seua obra *La via valenciana*,¹⁸ trobem l'essència d'aquest corrent. Es basava en l'afirmació de la formació d'una nova classe des del trànsit de l'Antic Règim a les noves formes capitalistes, que trobaria en el comerç i en l'agricultura la seua principal ocupació, però que una vegada consolidats els beneficis, aquests es destinarien, en part, a l'activitat financera, i es reinvertien així, ocasionalment, en la indústria.¹⁹ Aquesta tesi serà seguida i reforçada per Clementina Ròdenas²⁰ l'any 1978 i posteriorment, en 1983, per Telesforo Marcial Hernández.²¹ El fet de que aquest corrent historiogràfic acceptara el sorgiment d'una nova classe social que in-

¹⁶ SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N. *España hace un siglo, una economía dual*, Madrid, Alianza, 1977.

¹⁷ *Op. cit.*

¹⁸ LLUCH, E. *La vía valenciana*, València, Ed. Tres i Quatre, 1976.

¹⁹ Sota aquesta interpretació, Ernest Lluch encunya el terme *aristocràcia financera* per a denominar aquesta nova classe social que sorgeix al País Valencià a mitjan segle XIX.

²⁰ RODENAS, C. *Banca i Industrialització: el cas Valencià (1840-1880)*, València, Tres i Quatre, 1978.

²¹ HERNÁNDEZ, T.M. *Ferrocarriles y capitalismo en el País Valenciano (1843-1879)*, València, Ajuntament de València, 1983.

terpretara les finances com un negoci no vol dir que s'afirmara que aquesta activitat financera fóra un recurs habitual, sinó una derivació ocasional, com afirmarien Anacleto Pons i Justo Serna:

ha de ser contemplada –la participació en l'activitat industrial– no com un interès real per un determinat sector industrial, sinó com la derivació lògica de les seues activitats.²²

Anys vuitanta, la historiografia revisionista. Canvi de paradigma

Fins ara hem vist com la major part de la historiografia, acceptant o no la formació d'una classe burgesa, afirmava la no-industrialització del País Valencià durant el segle XIX i reduïa focus industrials, com el d'Alcoi, a xicotets centres aïllats no representatius de la realitat global. Aquesta visió trobarà la seua contrapartida als inicis dels anys vuitanta amb una historiografia revisionista que situa la industrialització en el marc de la revolució social i troba en el mètode qualitatiu la prova dels esforços industrialitzadors del País Valencià des de la segona meitat del segle XIX.

L'adalil d'aquestes tesis va ser Joaquín Azagra, qui en 1982, en un estudi minuciós, va demostrar que els sectors més dinàmics de la indústria valenciana havien augmentat el pes durant la segona mitat del segle XIX.²³ A l'empara de la idea d'una indústria emergent en el Vuitcents valencià, Jesús Millán introdueix la idea de *protoindustrialització*²⁴ en un article publicat en una revista en 1984.²⁵ Una contribució es-

²² PONS, A. i SERNA, J. *La ciudad extensa: la burguesía comercial-financiera en la Valencia de mediados del XIX*, València, Centre d'Estudis d'Història Local, 1992.

²³ AZAGRA, J. "Noticia de la situación fabril valenciana a mediados del siglo XIX según las fuentes de origen fiscal", en *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre I* (1982), València, Universitat de València, p. 185-198.

²⁴ El concepte de protoindustrialització serveix per a definir l'activitat industrial que es documenta amb la superació del feudalisme, on s'exerceixen activitats manufactureres en un àmbit rural.

²⁵ MILLAN, J. "La protoindustrialización i los orígenes de la industria en el País Valenciano", en *Revista d'Estudis d'Història Contemporània*, núm. 5 (1984), p. 93-104.

sencial per a sostenir la idea d'industrialització del País Valencià en el Vuit-cents és la realitzada per Garrabou, el qual analitza la situació de l'agricultura de mitjan segle XIX per a concloure la modernització que hi havia hagut d'aquesta en el període esmentat, i que implicava, per tant, un canvi en les formes manufactureres.²⁶ Tals van ser les dades que es van derivar d'aquestes noves anàlisis, que fins i tot a finals de dècada Jordi Nadal va fer una reinterpretació de les seues tesis i afirmava ara que el creixement agrícola no era incompatible amb la pujança industrial, i arribava fins i tot a considerar el País Valencià com la tercera regió més industrialitzada d'Espanya.²⁷

Però, sens dubte, serà el treball presentat de manera conjunta per Enric Sebastià i José Antonio Piqueras,²⁸ junt amb el desenvolupament posterior de la tesi qualitativa per Francesc Andreu Martínez Gallego, el que permetrà donar sentit a una idea més aproximada de la realitat sobre la incidència d'una evolució industrial al nostre territori. En *Agiotistas, negreros y partisanos: dialéctica social en vísperas de la revolución gloriosa*, Enric Sebastià i José Antonio Piqueras parteixen d'una hipòtesi que considera la revolució industrial com un element propi de les formes de producció que ha portat de la mà de la revolució burgesa. Per a provar aquestes noves formes, s'acudeix a l'estudi qualitatiu, minimitzant el quantitatiu, en pro d'escenificar els avanços que han esdevingut en la indústria. El testimoni iniciat per aquests dos autors va ser arreplegat, de manera excepcional, a partir

²⁶ GARRABOU, R. *Un fals dilema: modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, València, Alfons el Magnànim, 1985.

²⁷ NADAL, J. "El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?", en *Revista Recerques*, núm. 19 (1987), p. 115-132.

²⁸ SEBASTIÀ, E. i PIQUERAS, J.A. *Agiotistas, negreros y partisanos: dialéctica social en vísperas de la revolución gloriosa*, València, Alfons el Magnànim, 1991.

²⁹ Les tesis defensades por Francesc Andreu Martínez Gallego i exemples pràctics de les mateixes es poden seguir en: MARTÍNEZ GALLEGO, F. A. *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana (1834-1914)*, València, Generalitat Valenciana, 1995; "L'altra vessant de la transformació. El creixement industrial a València i el seu entorn al voltant de 1850", en *Revista Afers*, núm. 11-12 (1991), p. 205-214; "Sobre la revolución industrial y el crecimiento con industrialización en el País Valenciano", en CHUST, M. (Ed.). "De la cuestión señorial a la cuestión social. Homenaje al profesor Enric Sebastià", València, Universitat de València, 2002, p. 197-219.

de mitjan dècada dels noranta, per l'historiador Francesc Andreu Martínez Gallego,²⁹ qui amb la seua obra *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana (1834-1914)* va marcar el camí a seguir a través d'estudis minuciosos de microcosmos industrials que provaven l'existència d'una indústria de qualitat al País Valencià, organitzada sota formes capitalistes. Martínez Gallego defensa l'existència d'una industrialització valenciana en el Vuit-cents, recolzat en criteris de qualitat que bé es poden escenificar en la indústria sedera valenciana que, encara que va créixer en nombre d'emplaçaments, va créixer en especialització i tendia a una producció d'altíssim valor. De la mà d'aquesta nova interpretació historiogràfica que sorgeix a la dècada dels vuitanta del segle xx, s'ha pogut desterrar una imatge de fracàs del procés industrialitzador al País Valencià que hi havia calat profundament en l'imaginari social.

L'Arqueologia industrial. Noves perspectives per a l'estudi de la industrialització

Darrerament, el debat sobre el tema de la industrialització s'ha enriquit gràcies a una nova línia d'estudi que s'ha donat a conèixer com a *arqueologia industrial*. Aquest nou corrent busca estudiar, a través de les infraestructures supervivents d'època industrial, els diferents processos industrialitzadors que es van donar a cada territori, així com les conjuntures de la societat industrial.

L'arqueologia industrial va sorgir com a disciplina a Gran Bretanya cap a 1960, encara que sembla que el terme va ser utilitzat ja l'any 1886, de la mà del portugués Francisco Marques de Sousa Viterbo, per a subratllar la necessitat d'estudiar les restes que havia produït el desenvolupament industrial. No obstant això, l'arqueologia industrial com a disciplina no pot ser concebuda fins mitjan segle xx. Michael Rix, en 1955, serà un dels primers a definir l'objecte de la nova ciència, dient d'aquesta que tenia la missió de "registrar, preservar en alguns casos i interpretar els llocs i les estructures de la primera activitat industrial".³⁰ Sota aquests preceptes, en 1963, el britànic Kenneth Hudson va publicar *Industrial Archaeology: An In-*

*roduction*³¹ que va ser el primer llibre sobre arqueologia industrial. La definició d'*arqueologia industrial* va quedar arredonida per Angus Buchanan, el qual en 1974 va afirmar que el terme *arqueologia* venia donat per la necessitat de fer un treball de camp sobre les restes industrials, a fi "d'investigar, analitzar, gravar i preservar les restes industrials del passat".³² En els últims anys, segons el nostre parer, qui millor ha definit què és l'arqueologia industrial i quin objectiu té, ha estat l'historiador valencià Manuel Cerdà, el qual teoritza sobre l'existència de dues òptiques distintes desenvolupades al voltant d'aquesta disciplina. D'una banda, aquella que s'articulava com a moviment cívic a favor de la defensa i conservació del patrimoni industrial; i de l'altra, una línia més científica que adaptaria les tècniques del mètode arqueològic per a obtenir coneixement històric. Enquadrant-se clarament dins de la segona línia, Manuel Cerdà defensa que l'objectiu de l'arqueologia industrial és "la pròpia societat industrial, la qual" s'estudia "a través de la realitat material". Per tant, la finalitat d'aquesta disciplina ha de ser la de

generar coneixements històrics capaços d'explicar millor un període tan crucial de l'esdevenir històric, l'anàlisi del qual ha de servir per a una millor comprensió de qui i què som, per què actuem de determinada manera i per què reaccionem com ho fem davant dels problemes que configuren el nostre present.³³

Sabem ja què és l'arqueologia industrial i ara és el moment de saber què va motivar-ne l'aparició. Estretament lligat al sorgiment de l'arqueologia industrial estén els efectes que la Segona Guerra Mundial va provocar en les grans ciutats. Sens dubte els bombardejos no sols van deixar víctimes humanes o economies malparades, també van deixar un nombre quantitatiu i qualitatiu de patrimoni

³⁰ RIX, M. "Industrial Archaeology", en *The Amateur Historian* 2, Birmingham, 1955.

³¹ HUDSON, K. *Industrial Archaeology: An introduction*, Londres, John Baker, 1963. Per a una definició d'aquest mateix autor sobre el concepte d'arqueologia industrial cal consultar: *World Industrial Archaeology*, Nova York, Cambridge University Press, 1979.

³² BUCHANAN, R. A. *Industrial Archaeology in Britain*, Londres, Penguin Books, 1974.

³³ CERDÀ, M. *Arqueologia industrial*, València, Universitat de València, 2008, p. 51.

històric reduït a ruïnes. Especialment afectat es va veure el patrimoni industrial, ja que no cal oblidar que socavar els centres industrials per a afonar les economies enemigues era un dels principals objectius de les bombes teledirigides. Si bé la iniciativa per a preservar el passat industrial va sorgir inicialment des del camp de l'erudició, prompte la societat civil va veure en el patrimoni industrial una identitat comuna per la qual lluitar. D'aquesta manera a Gran Bretanya, bressol de l'arqueologia industrial, en la creació en 1958 de l'Industrial Archaeology Research Committee (IARC), de les entranyes de la qual es van validar més de 30.000 fitxes per al National, li va seguir la iniciativa popular que veuria en la destrucció, l'any 1962, d'un pòrtic dòric de la mítica estació d'Euston a Londres, l'ocasió de manifestar el compromís cívic de la societat anglesa amb el seu passat industrial. Des de llavors i fins ara, l'arqueologia industrial a Gran Bretanya s'ha materialitzat en la introducció de la disciplina dins del món universitari, sent la Universitat de Bath el primer centre que acull aquest tipus d'estudis. I també per la creació de museus temàtics com l'Ironbridge Museum; o pel sorgiment de diversos tipus de publicacions, des de llibres a articles de revistes; la proliferació d'associacions, o la consideració de les institucions governamentals.

L'influx britànic prompte es va deixar sentir fora de les seues fronteres i països com Alemanya,³⁴ Itàlia,³⁵ França³⁶ o Portugal³⁷ es van convertir en agents dinamitzadors de la nova disciplina. Les iniciatives individuals de cada un d'aquests països tindrà com a fruit comú

³⁴ Per a Alemanya, cal destacar entre altres fites la publicació de: SPRUTH, F. *Die Bergbauprägnungen der Territorien an Eder, Lahn und Siedg: ein Beitrag zur Industriearchäologie*, Bochum, Bergbau-Museum Bochum, 1975.

³⁵ Per a Itàlia destacar la publicació de: NEGRI, A. i NEGRI, M. *L'archeologia industriale*, Florència, Casa editrice d'Anna, 1978. També la creació del Centre de Documentazione e di Ricerca Archeologia Industriale (1976), la Societ  Italiana per l'Archeologia Industriale (1977) o la Associazione Italiana per il Patrimonio Archaeologico Industriale (AIPAI).

³⁶ A França destaca el sorgiment de la revista *L'arch ologie industrielle en France* (1978).

³⁷ A Portugal es cre  aviat, en 1970, l'Associa o de Arqueologia Industrial da Ra o de Lisboa que en 1987 es convertir  en l'Associa o Portuguesa de Arqueologia Industrial.

la fundació en 1981 de la The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), organització encarregada de l'estudi, la conservació i la valoració del Patrimoni Industrial.

La curiositat pel patrimoni industrial a Espanya es retarda, com bé pareix una constant per a la història d'aquest país, fins a finals de la dècada dels setanta. Dues publicacions assentaran les bases del recorregut de l'arqueologia industrial al nostre país. La primera d'elles, un article escrit per Cirici Pellicer que va veure la llum l'any 1978, en el número 222 de la revista *L'Avenç*, titulat "Arqueología industrial y observación espacial de la tierra". La segona publicació, molt més específica, va ser el llibre escrit conjuntament per Rafael Aracil, Manuel Cerdà i García Bonafé, l'any 1980, editat com a *Arqueología industrial de Alcoi*.³⁸ Sens dubte, els pols industrials més dinàmics del nostre país, Catalunya i País Basc, van ser els territoris que més interès mostrarien per l'estudi del patrimoni industrial d'època capitalista. A Catalunya destaquen les publicacions inicials de José Ángel Sanz i Josep Giner,³⁹ així com de Corredor-Matheos i José María Montaner.⁴⁰ Uns anys després, al País Basc apareixien publicacions com *Arqueología industrial en Bizkaia* (1988), *Arqueología industrial en Guipúzcoa* (1990) o *Arqueología industrial en Álava* (1992). Anteriorment, i patrocinades per Rafael Aracil, ambdues comunitats, la catalana i la basca, van impulsar un projecte en el qual es van emmarcar les I Jornadas sobre la Protección y Revalorización del Patrimonio Industrial (1981).

Dins de l'empremta espanyola, el País Valencià s'ha mostrat particularment actiu en les últimes dècades pel que fa a investigació arqueològica i industrial i a la difusió del seu patrimoni. Sens dubte, el

³⁸ ARACIL, R., CERDÀ, M., i GARCÍA BONAFÉ, M. *Arqueología industrial de Alcoi*, Alcoi, Ajuntament d'Alcoi, 1980.

³⁹ SANZ, J.A. i GINER, J. *L'arquitectura de la indústria a Catalunya en els segles XVIII i XIX*, 1984.

⁴⁰ CORREDOR-MATHEOS, J. i MONTANER, J. M. *Arquitectura industrial a Catalunya. Del 1732 al 1929*, 1984.

llibre *Arqueología industrial de Alcoi*⁴¹ va suposar l'obertura a una manera nova de concebre l'arquitectura industrial, que troba en l'estudi de la societat capitalista a través de les restes materials la seua major raó de ser. A aquesta publicació li va seguir l'organització de jornades, seminaris i cursos,⁴² i en última instància, la formació en 1990 de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial (AVAI). En el seu decàleg l'AVAI defineix l'objectiu de l'associació com el de "difondre l'arqueologia industrial com a mètode d'investigació de la societat contemporània i vetllar per la salvaguarda i protecció del patrimoni industrial". Des que va començar, aquesta associació ha actuat com a agent dinamitzador, organitzant congressos, impulsant l'inventariat de béns industrials i col·laborant de manera especial en l'edició de *l'Enciclopedia valenciana de arqueología industrial*.⁴³ En l'àmbit universitari, en els últims anys, cal destacar la labor d'Inmaculada Aguilar,⁴⁴ professora titular de la Universitat de València en la llicenciatura d'Història de l'Art, que des de la càtedra Demetrio Ribes ha aconseguit posar en marxa una línia d'investigació pròxima a l'arqueologia industrial.

La trajectòria que presentem ací fa llum sobre el recorregut historiogràfic que des de distintes òptiques, al llarg del temps, la historiografia espanyola i valenciana han llegat sobre el tema de la industrialització. El canvi de paradigma, des de la no-industrialització a l'acceptació d'aquesta, en un grau més alt o més baix, ha obert noves vies en què l'arqueologia industrial s'ha evidenciat com una de les disciplines més vàlides, gràcies als resultats que es deriven per a

⁴¹ *Op. cit.*

⁴² CERDÀ, M., ARACIL, R., GARCÍA BONAFÉ, M. *Arqueología industrial. Actes del Primer Congrés d'Arqueologia Industrial del País Valencià: Alcoi, 9, 10 i 11 de Novembre de 1990*, València, Diputació de València, 1991; *Segon Congrés d'Arqueologia Industrial del País Valencià*, Sagunt, 1994.

⁴³ CERDÀ, M. i GARCÍA BONAFÉ, M. (Dir.). *Enciclopedia valenciana de arqueología industrial*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1995.

⁴⁴ Entre les seues obres podem destacar: AGUILAR CIVERA, I. *El orden industrial en la ciudad. Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*, València, Diputació de València, 1990; *Arquitectura industrial: concepto, métodos y fuentes*, València, Museu d'etnologia, 1998; *El patrimonio arquitectónico industrial valenciano. Algunos ejemplos*, en *Revista Saitabi*, núm. 54 (2004), p. 155-192.

l'estudi d'un tema clàssic com és el de la industrialització. Fructífer és el camí recorregut des de la publicació d'obres claus com són les de Jordi Nadal, Francesc Martínez Gallego o Manuel Cerdà; però encara ardu és el treball que queda per fer, posant l'èmfasi especialment en l'escala micro, ja que els estudis localitzats de centres manufacturadors són els que ens permetran evidenciar el desenvolupament i la modernització de les formes de producció, indicadors aquests del canvi que la indústria va experimentar des del XIX valencià i més encara espanyol.